

УДК 330.8 (477)

А.А. Григорук, Л.М. Литвин

ВОЛОДИМИР НАВРОЦЬКИЙ – ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ЕКОНОМІКИ ГАЛИЧИНИ

У статті висвітлюється багатогранна діяльність визначного українського економіста, статистика, фольклориста, поета, громадського діяча В.Навроцького – першого дослідника економіки Галичини.

Ключові слова: В.Навроцький, Галичина, економіка, податки, сільське господарство, пропінація.

Постановка наукової проблеми. Важливим завданням сучасної історико-економічної науки є дослідження життєвого шляху та наукової діяльності визначних особистостей, чий життя та діяльність замовчувалися та фальшувалися у радянський період. До них належав Володимир Михайлович Навроцький (1847–1882) – український економіст, статистик, публіцист, літературознавець, поет, фольклорист, громадський діяч.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії та історії економічної думки відсутні спеціальні наукові дослідження про життєвий шлях та науковий доробок В.Навроцького. Окремі аспекти його подвижницької діяльності у різний час вивчали І.Витанович [2; 3; 10], С.Злупко [8; 4; 7], М.Бармак та О.Бармак [1], М.Грицик [8], В.Небрат [19]. Спробою відкрити сучасникам можливості системного дослідження наукової спадщини нашого видатного співвітчизника стало видання у 2004 р. географічно-статистичних і статистико-економічних праць В.Навроцького [18].

Метою наукової статті є спроба проаналізувати життя і наукову діяльність В.Навроцького у контексті сучасних викликів, що постали перед українським народом, державою та науковою елітою.

Виклад основного матеріалу. Народився В.Навроцький 18 листопада 1847 р. в с. Котузові, нині Терехівського району Тернопільської області, в сім'ї священника. Навчався в Коломийській та Станіславській гімназіях [2, с. 10]. Народження В.Навроцького припало на час великих надій для українського народу в Галичині. Перша його весна була й «весною народів». Її радісно тоді зустріли галицькі українці, сподіваючись, що їх політичне, суспільне й економічне життя полине новим руслом. Ліквідація панщини в Галичині у травні 1848 р. мала доленосне значення для подальшого економічного розвитку краю. «Рік 1848 у Галичині, – писав І.Франко, – був початком нової доби в економічному побуті селянства через знесення панщини і міщанства, через бурхливі рухи і автономістичні змагання важніших міст цілого краю» [23, с. 288]. «Будьмо народом!» – закликала Головна Руська Рада у першому своєму маніфесті 15 травня 1848 р., сподіваючись, що стати чесним, освіченим, вільним народом допоможе їм цісарська конституція та той настрій, що запанував по всій Європі тієї «весни». Та «весна народів» швидко минула, не виправдавши надій усіх народів Австрійської імперії [2, с. 11].

Значний вплив на світогляд В.Навроцького мали українські і зарубіжні демократи, твори Т.Шевченка. У 1865 р. він був одним із засновників учнівської громади «Руські школярі» та її рукописної газети «Зірка» в Станіславській гімназії. В.Навроцького вибрали заступником керівника громади й критиком її часопису. Раціональне мислення і глибокий патріотизм, характерні для нього, допомогли йому прийти до висновку, що весь український народ підніметься проти ворога й виборе собі повну самостійність, «минеться голод і журба, що всі стануть рівними братами і настане свобода на дорогій Україні» [2, с. 25]. У 1866 р. він закінчив гімназію. Батько хотів, щоб за традицією син вступив до духовної семінарії. Та не було у В.Навроцького покликання до священницького сану і він почав вивчати право у Львівському, а потім і Віденському університетах.

Крім правничих, відвідував етнографічні студії і почав цікавитися суспільними й економічними питаннями Галичини. Допомогало йому в тому знання німецької, французької, італійської та інших мов [2, с. 26–27]. У студентські роки був від-

повідальним секретарем «Просвіти» (з грудня 1868 р.) та головою товариства «Дружній лихвар» (1871 р.) у Львові, членом товариства українських студентів «Січ» у Відні. Належав до ліво-центристського крила народовців. Хоча це не заважало йому їх критикувати, навіть різко [20, с. 385], оскільки вони, на думку В.Навроцького, орієнтувалися на династію Габсбургів і дбали про народ більше лозунгами народолюбства, а не реальним захистом інтересів людей [21, с. 41].

В.Навроцький взявся досліджувати економічні причини зубожіння українців Галичини. І.Франко оцінив його як «найрозумнішого чоловіка у народовській партії» [22, с. 477]. В.Навроцький був ініціатором створення і провідним співробітником журналу «Правда». Добросовісно й об'єктивно він виконував роль громадянського критика, розумів, що вона від нього вимагає глибокого і всебічного знання. У «Правді» та інших часописах – «Діло» (Львів), «Громада» (Женева), «Киевский телеграф», «Одесский вестник», «Весник Европы» (Москва) – він під псевдонімами (Василь Н., Онисим, Сіроманець) та криптонімами друкував багато розвідок, статей, оглядів, заміток.

Здобувши в 1871 р. юридичну освіту, В.Навроцький отримав роботу державного фінансового інспектора у польському містечку Ряшів, що носив тоді назву «галицького Сибіру», де й написав свої найкращі праці з економіки. Значний вплив на його наукові погляди мав М.Драгоманов, який залучав майбутнього вченого до економічних досліджень. У своїх працях науковець спирався на теорію трудової вартості та інші теоретичні висновки А.Сміта і Д.Рікардо, а також вчення фізіократів. Наукова творчість В.Навроцького почалася з 1872 р. і найбільш продуктивною була до 1877 р., тобто впродовж перших п'яти років праці і тісних взаємин з М.Драгомановим, який радив йому читати реалістичні твори й заохочував до аналізу економічних відносин.

В.Навроцький не прожив навіть 35 років. Виснажений хворобою він помер 16 березня 1882 р. від сухот у Ряшеві, де і похований, залишивши нам цінну наукову спадщину.

Предметом досліджень науковця стали соціально-економічні відносини 70-х років ХІХ ст. у Галичині, вченому допомогло в цьому глибоке знання життя селян [17, с. 496].

В.Навроцький розумів його колоніально-аграрний характер. Підтвердженням тому є факт, що 86% населення краю було зайнято у сільському господарстві [16, с. 77]. «Рільничий край, – наголошував економіст, – бідний край» [16, с. 35]. Його статті «Про промислову кризу в Австрії» (1873), «Реформа податку і «Слово» (1874), «Що нас коштує пропінація?» (1875), «Руська народність у школах галицьких» (1876), «Класові інтереси і інтереси народу» (1876), «Подвійна крейда», «Герої подвійної крейди» (1881), «П'янство і пропінація в Галичині» (1882) та інші вперше з «різних боків вияснювали загадку народної нужди і темноти» [23, с. 239].

Вчений всебічно охарактеризував у своїх науково-публіцистичних статтях негативні економічні, моральні наслідки залишків кріпацтва і одночасно висвітлив соціально-економічні явища, пов'язані з розвитком капіталістичного товарно-грошового виробництва. В.Навроцький досліджував процес диференціації селянства, закономірності розвитку заробітної плати в промисловості й землеробстві. Економіст писав, що відносини, які склалися між поміщиками і селянами, дорівнюють «економічній неволі селян», а в проблемах зарплати «зосереджується вся суть нашого соціального питання» [5, с. 258].

Економічні праці В.Навроцького характеризуються великою насиченістю статистичними даними, їх детальним аналізом. Його першою статистичною працею була рецензія на працю В.Рапацького «Населення Галичини», опубліковану в «Правді». У ній дослідник проявив багато самостійності в оперуванні фактологічним матеріалом, виклав та обґрунтував оригінальні думки щодо суспільно-економічних відносин рідного краю. У праці автор найширше зупинився на розділах про національний, релігійний і суспільний склад населення Галичини, старався на основі статистичних даних показати співвідношення українського народу до польського. Поляків тоді було більше, ніж українців, на 178390 осіб, але чисельність українців переважала серед духовної інтелігенції (відповідно 2305 і 1843 осіб).

В.Навроцький хотів показати співвідношення зайнятих українців і поляків у промисловості, торгівлі і серед дрібних ремісників. За статистичними даними В.Навроцького на украї-

нців серед цих сфер діяльності припадало 10–15%, на поляків – 40–45 і на євреїв, переважно у торгівлі, – 50%, У праці науковець широко розглянув суспільне значення торгівлі, розкритикував гендлярів, які нещадно експлуатували населення і сприяли «упадку моральних популяційних відносин» [2, с. 55–56]. В. Навроцький в рецензії також наголосив, що без знання економічних відносин найблагородніші наміри перетворяться на порожні абстракції. Економічними проблемами в Галичині до «найновіших часів займалася хіба тільки «ласка Божа», бо з наших людей, адміністраторів, літераторів, учених – ніхто» [11, с. 848], прийшов до висновку науковець. Враховуючи, що господарські процеси розвиваються за об'єктивними економічними законами, він складав статистичні таблиці, на підставі яких робив глибокі наукові висновки, давав рекомендації, що не втратили актуальності й сьогодні [20, с. 497]. Це, зокрема, видно на аналізі сімейного бюджету і заробітків робітників. На його основі вчений дійшов висновку, що «ціна праці має стремління до крайнього зниження» [7, с. 153].

В.Навроцький охарактеризував колоніальну сутність економіки Галичини в складі Австро-Угорської імперії. У своїх працях вчений захищав економічні інтереси селянства, піддав критиці аграрну програму галицьких поміщиків і податкове законодавство Австро-Угорщини.

У статтях «Реформа домового податку і «Слово», «Шляхетні захисники народу» та «Подвійна крейда» він аргументовано розкриває грабіжницький і соціально несправедливий характер податкової системи Австрійської імперії. У 1875 р. в статті «Реформа домового податку і «Слово» він розкритикував антинауковість і шкідливість запропонованої урядом австрійської податкової реформи 1847 р., яка мала стати великим тягарем для населення сіл і містечок й була корисною жителям великих міст, зокрема віденським підприємцям і торговцям. За запропонованим податковим кодексом селяни мали платити податок від будинку на 19 крейцерів більший, ніж раніше, а сума податкових платежів віденських капіталістів в цілому повинна була зменшитися на 180000 ринських [14, с. 412]. Проект податкової реформи прирівнював будинок у Відні, який міг стояти близько 300 років, і хатину в галицькому селі, яка могла простояти до 20 років, а не 67, як передбачав

проект закону. В.Навроцький твердив, що селянин від своєї хатини не має доходу, її постійно необхідно ремонтувати, щоб не розвалилася, і тому не повинен платити за неї податку. Тим більше, що часто бувало важко зрозуміти, де стайня, а де житло для сім'ї: багато селянських родин живе разом з «телятами, підсвинком, квочкою на яйцях і гусятами» [14, с. 416]. Після дискусії навколо цього питання, яка започаткована В.Навроцьким, закон про домовий податок запроваджений не був [2, с. 59–60].

Через два роки в державній раді у Відні почалася нова податкова акція, ініційована галицькими великими землевласниками під гаслом «захисту інтересів краю». Метою її було не допустити уряд до запровадження загального прогресивного податку на доходи, а зробити цей податок додатковим. На це В.Навроцький відповів політичною статтею «Шляхетні захисники народу» (1877), в якій старався зняти ілюзорну маску добродійності з магнатсько-шляхетських представників краю. Вони хотіли показати себе захисниками інтересів селян виступаючи проти урядового проекту податкового законодавства, який насамперед не задовольняв їх інтереси. В.Навроцький прихильно поставився до урядового проекту податкової реформи і підтримав його статистичними і теоретичними аргументами, вказав на невірність тверджень шляхти, боцімто вона до того платила більші податки, ніж селяни, доказував, що необхідно платити особистий податок з доходу за прогресивною шкалою з усього свого доходу [2, с. 60].

На основі власних досліджень В.Навроцький прийшов також до висновку, що податок, згідно з податковим законодавством, ставився у відповідність не з чистим доходом, а з об'єктом, який повинен давати дохід. Очевидно тому в австрійських податкових постановках не було й мови про чистий дохід, а лише про дохід, що приносить «грунт, дім, локований у готових грошах капітал, ремесло, фабричний промисел, гандель, особисті услуги, – кожне з них окремо, неначе б кожна з цих речей була якоюсь фіктивною особою, живучою для себе» [15, с. 781]. В.Навроцький зробив правильний висновок, що за такої системи великі капіталісти і поміщики мали можливість приховати величину свого доходу.

Ще раз В.Навроцький виступив проти опонентів реформи в статті «Класові інтереси і інтереси народу» (1877). Науковець охарактеризував, які податки великі промисловці платили раніше і які мають платити відповідно до нового закону, що вони критикуючи закон, виходять не з інтересів країни, а зі своїх класових інтересів. Робив це він на прикладах існуючих тоді податкових систем Англії, Німеччини та інших країн [2, с. 61].

Найважливішою з цієї тематики була праця В.Навроцького про несправедливий розподіл земельного податку в Галичині між великими землевласниками і селянами «Подвійна крейдка» і доповнення до неї в статті «Герої подвійної крейдки» (1881). У них він роз'яснює, як власники великих маєтків маючи політичну владу, повертали законодавство на свою особисту користь, перекладали частину своїх податкових зобов'язань як контрибуцію на плечі бідного селянства [2, с. 61–62]. Глибоко дослідивши еволюцію селянських господарств у Галичині XIX ст., науковець розкрив механізм їх переходу від натурального до ринкового господарства, процес зростання лихварської і банківської заборгованості селян і зробив висновки, що четверта частина селянської землі належить лихварям [7, с. 154].

З наукової точки зору цікавими були дві його праці про пропінанцію і п'янство в Галичині: «Що нас коштує пропінанція» (1876) і «П'янство і пропінанція в Галичині» (1877). Перша стала відгуком на актуальну проблему ліквідації пропінанції (монополії шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв) і вказувала на погіршення становища селянських мас. Праця «П'янство і пропінанція в Галичині» є соціологічним поглибленням першої праці і відповіддю тим, хто заперечував зубожіння села, а коли було це неможливо не визнавати, тоді пояснювали його лінівством, п'янством і темнотою народних мас. В.Навроцький відповідає їм не словами, а цифрами, доказуючи, що вони «обертають kota хвостом» – беруть наслідки за причини, а дійсних причин вони не хочуть бачити. Він старався показати явища моральної й матеріальної злиденності сільського населення на основі статистичних даних про заробітну плату й бюджет селянської родини. Отже, порівняння прибутків і витрат селянського господарства в Галичині є го-

ловною частиною праці В.Навроцького. Цифри говорять, писав учений, що кожний новозакладений шинок відбирає у дітей можливість шкільної освіти, що кожний «крейцер добутий паном на продажі горілки, облитий не тільки кривавим потом, але й слізьми селянських родин на утратою дорослих і не дорослих рідних, котрим горілка завчасу відібрала посередньо або безпосередньо життєві сили» [12, с. 54].

Результати його наукових досліджень використовували такі видатні діячі, як М.Драгоманов, С.Подолінський, О.Терлецький та особливо І.Франко, який найбільше цинив тих економістів і теорії, які спиралися на аналіз дійсності. І.Франко називав В.Навроцького першим галицько-українським економістом [25, с. 87].

Висока оцінка наукової діяльності В.Навроцького пояснюється ґрунтовністю його статистико-економічних досліджень. «Супроти патріотичної фразеології, якою жили тодішні ученицькі громади, Навроцький, – писав І.Франко, – вчасно привик ставити тверезі вимоги основного пізнання життя і його насущних потреб. Записавшись у Львові на правничі студії, він, основне, наскільки се тоді було можливе, познайомився з суспільною економією і статистичним методом студіювання явищ народного життя і, ставши фінансовим урядником, дав руській громаді уперве ряд основних наукових праць, що з різних боків вияснювали загадку народної нужди і темноти» [23, с. 371].

Визнаючи талановитість і відзначаючи наукову діяльність В.Навроцького, І.Франко високо цінував його дослідження «Реформа домового податку і «Слово», «Що нас коштує пропінанція?», «Руська народність у школах галицьких», які мали велике наукове значення. Серед чималої наукової спадщини вченого він відзначив надруковані в часописі «Діло» праці «Подвійна крейдка, студія над податком ґрунтовим», «Герої подвійної крейдки» і «Реставрація економічна», де «немилосердно демаскував польські забаганки – будувати панування на руській землі» [23, с. 372].

Оцінюючи творчість В.Навроцького, І.Франко зарахував його до класиків української статистики. Складається враження, що нікого з українських економістів і громадських діячів він так не цінував, як В.Навроцького. У вірші «На смерть Володи-

мира Навроцького» поет назвав його святим. Зокрема, І.Франко писав:

«І світлом ума свого він освітив
Шинки брудні, вбогії хати,
І всюди незрячим очам він відкрив
Недолю, і здирство, і страти.
... ..

Тож днесь, коли чистий огонь той погас
У млах, що над нами нависли,
Най пам'ять його свята буде для нас,
Святі його діла і мислі» [24, с. 335].

Таким чином, наукова спадщина В.Навроцького не втратила актуальності донині. Це стосується передусім положень про захист економічних інтересів народу, створення політико-правових умов для господарського розвитку та соціального прогресу. Характеристика широкої наукової діяльності В.Навроцького тільки на основі його економічних праць була б односторонньою, адже він залишив і літературний спадок, у якому проявився його талант. До нього відносяться фольклорно-етнографічні праці: «Руська родина» (1867), «Народні приказки» (1869), «Весілля в Котузові» (1869), «До світогляду українського народу» (1870), «Дещо про козаків-запорожців і про їх ради військові» (1870) та ін. Частину творів В.Навроцького видав І.Франко у 1884 р. Вийшов тільки перший том його праць. Кілька коліскових пісень науковця опубліковано в «Етнографічному збірнику НТШ» (1898, т. 5), а його поезії – в альманасі «Струни» у Львові (1925) [9, с. 586].

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Звертаючись до наукової спадщини В.Навроцького за сучасних умов, необхідно відзначити, що вчений закликав не піддаватися швидкоплинним інтересам і корисливості, не віддавати все на самоплив ринкового механізму. Без сумніву, потрібно здійснювати таку економічну політику, щоб виробництво створювало передумови для розширення зайнятості людей і збільшення споживання. Підсумовуючи викладене, відзначимо, що В.Навроцький зробив чималий внесок у розвиток української науки і його науковий спадок потрібно глибоко й ретельно вивчати нащадкам.

1. Бармак М. Навроцький Володимир Михайлович (1847–1882) – видатний український економіст-статистик / М. Бармак, О. Бармак // Наш край Тернопільщина (на допомогу вчителям та учням). – Вид. 2-е доп. і випр. – Тернопіль, 1998. – С. 160.
2. Витанович І. Володимир Навроцький (1847–1882). Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби / І. Витанович. – Львів, 1934. – С. 82.
3. Витанович І. Навроцький Володимир (1847–1882) // Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1672–1673.
4. Володимир Навроцький // Українська економічна думка: хрестоматія / Упоряд. наук. ред. пер., автор вступ. розд. і біогр. довід. С. Злупко. – К.: Знання, 1998. – С. 178–185.
5. Городиський Л. Мандрівка по Теревовлі і Теревовлянщині: історичний нарис-путівник / Л. Городиський, І. Зінчишин. – Львів: Каменяр, 1998. – С. 258.
6. Грицик М. Фольклористична спадщина Володимира Навроцького / М. Грицик // Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 5. – С. 41–44.
7. Злупко С. «І світлом ума він освітив...» / С. Злупко // Українська економічна думка: постаті і теорії. – Львів: Євросвіт, 2004. – С. 152–156.
8. Злупко С. Економічні погляди В. Навроцького / С. Злупко // З історії економічної думки України. – К., 1961. – С. 98–121.
9. Кушнерик Г. Навроцький Володимир Михайлович / Г. Кушнерик, Б. Пиндус, В. Ханас // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2005. – Т. 2. – С. 586.
10. Витанович І. «Лицем органічної праці» – Володимир Навроцький і його вплив на сучасників // І. Витанович. – Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 80–84.
11. Навроцький В. Ludnosc Galicji przez Wladyslawa Rapackiego / В. Навроцький // Правда. – 1874. – Ч. 9–10. – С. 848.
12. Навроцький В. П'янство і пропінація в Галичині / В. Навроцький // Громада: Українська збірка. – 1882. – Ч. V. – С. 54.
13. Навроцький В. Письмо из Галиции / В. Навроцький // Киевский телеграф. – 1875. – № 43. – 9 апреля.
14. Навроцький В. Реформа домового податку і «Слово» / В. Навроцький // Правда. – 1875. – Ч. 10. – С. 412.
15. Навроцький В. Шляхетні захитники народу / В. Навроцький // Правда. – 1877. – Ч. 20. – С. 781.
16. Навроцький В. Що нас коштує пропінація? / В. Навроцький // Правда. – 1876. – Ч. 1, 2. – С. 31.

17. Навроцький Володимир Михайлович: український економіст, статист, публіцист // Провідники духовності в Україні: довідник / за ред. І.Ф. Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – С. 496–497.
18. Навроцький Володимир. Географічно-етнографічні та статистично-економічні праці; наук. ред. і вступ. ст. д-ра екон. наук, проф. С. Злупка / В. Навроцький. – Львів, 2004. – 579 с.
19. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть: монографія / В.В. Небрат. – К.: ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2007. – 224 с.
20. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Т. 1 / К. Студинський. – Х.; К.: Пролетар, 1931. – 604 с.
21. Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70-х рр. / О. Терлецький. – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. – 61 с.
22. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 41. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 471–529.
23. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. Т. 41. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 194–470.
24. Франко І. Поезія. На смерть Володимира Навроцького / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 334–335.
25. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – Т. 41. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 74–100.

Транслітерований список джерел

1. Barmak M. Navroc'kyj Volodymyr Myhajlovych (1847–1882) – vydatnyj ukrai'ns'kyj ekonomist-statystyk / M. Barmak, O. Barmak // Nash kraj Ternopil'shhyna (na dopomogu vchyteljam ta uchnjam). – Vyd. 2-e dop. i vypr. – Ternopil', 1998. – S. 160. [in Ukrainian]
2. Vytanovych I. Volodymyr Navroc'kyj (1847–1882). Pershyj ukrai'ns'kyj statystyk-ekonomist v Galychyni na tli svojej' doby / I. Vytanovych. – L'viv, 1934. – S. 82. [in Ukrainian]
3. Vytanovych I. Navroc'kyj Volodymyr (1847–1882) // Encyklopedija ukrai'noznavstva / Za red. V. Kubijovycha. – L'viv, 1996. – T. 5. – S. 1672–1673. [in Ukrainian]

4. Volodymyr Navroc'kyj // Ukrai'ns'ka ekonomichna dumka: hrestomatija / Uporjad. nauk. red. per., avtor vstup. rozd. i biogr. dovid. S. Zlupko. – K.: Znannja, 1998. – S. 178–185. [in Ukrainian]
5. Gorodys'kyj L. Mandrivka po Terebovli i Terebovljanshhyni: istorychnyj narys-putivnyk / L. Gorodys'kyj, I. Zinchyshyn. – L'viv: Kamenjar, 1998. – C. 258. [in Ukrainian]
6. Grycyk M. Fol'klorystychna spadshhyna Volodymyra Navroc'kogo / M. Grycyk // Narodna tvorichist' ta etnografija. – 1984. – № 5. – S. 41–44. [in Ukrainian]
7. Zlupko S. «I svitlom uma vin osvityv...» / S. Zlupko // Ukrai'ns'ka ekonomichna dumka: postati i teorii'. – L'viv: Jevrosvit, 2004. – S. 152–156. [in Ukrainian]
8. Zlupko S. Ekonomichni pogljady V. Navroc'kogo / S. Zlupko // Z istorii' ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny. – K., 1961. – S. 98–121. [in Ukrainian]
9. Kushneryk G. Navroc'kyj Volodymyr Myhajlovych / G. Kushneryk, B. Pyndus, V. Hanas // Ternopil's'kyj encyklopedychnyj slovnyk. – Ternopil', 2005. – T. 2. – S. 586. [in Ukrainian]
10. Vytanovych I. «Lycem organichnoi' praci» – Volodymyr Navroc'kyj i jogo vplyv na suchasnykiv // I. Vytanovych. – Istorija ukrai'ns'kogo kooperatyvnogo ruhu. – N'ju-Jork, 1964. – S. 80–84. [in Ukrainian]
11. Navroc'kyj V. Ludnosc Galicji przez Wladyslawa Rapackiego / V. Navroc'kyj // Pravda. – 1874. – Ch. 9–10. – S. 848. [in Ukrainian]
12. Navroc'kyj V. P'janstvo i propinacija v Galychyni / V. Navroc'kyj // Gromada: Ukrai'ns'ka zbirka. – 1882. – Ch. V. – S. 54. [in Ukrainian]
13. Navrockyj V. Pys'mo yz Galycy / V. Navrockyj // Kyevskij telegraf. – 1875. – № 43. – 9 aprelja. [in Ukrainian]
14. Navroc'kyj V. Reforma domovogo podatku i «Slovo» / V. Navroc'kyj // Pravda. – 1875. – Ch. 10. – S. 412. [in Ukrainian]
15. Navroc'kyj V. Shljahetni zashhytyny narodu / V. Navroc'kyj // Pravda. – 1877. – Ch. 20. – S. 781. [in Ukrainian]
16. Navroc'kyj V. Shho nas koshtuje propinacija? / V. Navroc'kyj // Pravda. – 1876. – Ch. 1, 2. – S. 31. [in Ukrainian]
17. Navroc'kyj Volodymyr Myhajlovych: ukrai'ns'kyj ekonomist, statyst, publicyst // Providnyky duhovnosti v Ukrai'ni: dovidnyk / Za red. I.F. Kurasa. – K.: Vyshha shkola, 2003. – S. 496–497. [in Ukrainian]
18. Navroc'kyj Volodymyr. Geografichno-etnografichni ta statystychno-ekonomichni praci; nauk. red. i vstup. st. d-ra ekon. nauk, prof. S. Zlupka / V. Navroc'kyj. – L'viv, 2004. – 579 s. [in Ukrainian]

19. Nebrat V.V. Ukrai'ns'ka finansova dumka drugoi' polovyny XIX – pochatku XX stolit' : monografija / V.V. Nebrat. – K. : DU «In-t ekonomiky ta prognozuvannja NAN Ukrai'ny», 2007. – 224 s. [in Ukrainian]
20. Studyns'kyj K. Galychyna j Ukrai'na v lystuvanni 1862–1884 rr.: Materialy do istorii' ukrai'ns'koi' kul'tury v Galychyni ta i'i' zv'jazkiv z Ukrai'noju. T. 1 / K. Studyns'kyj. – H.; K. : Proletar, 1931. – 604 s. [in Ukrainian]
21. Terlec'kyj O. Moskvofily i narodovci v 70-h rr. / O. Terlec'kyj. – L'viv : Drukarnja Naukovogo Tovarystva im. Shevchenka, 1902. – 61 s. [in Ukrainian]
22. Franko I. Z ostannih desjatyliť HIH v. / I. Franko // Zibrannja tvoriv u 50-ty tomah; red. kol.: Je.P. Kyryljuk (golova) ta in. – T. 41. – K. : Nauk. dumka, 1984. – S. 471–529. [in Ukrainian]
23. Franko I. Narys istorii' ukrai'ns'ko-rus'koi' literatury / I. Franko // Zibrannja tvoriv u 50-ty tomah; red. kol.: Je.P. Kyryljuk (golova) ta in. T. 41. – K. : Nauk. dumka, 1984. – S. 194–470. [in Ukrainian]
24. Franko I. Poezija. Na smert' Volodymyra Navroc'kogo / I. Franko // Zibrannja tvoriv u 50-ty tomah; red. kol.: Je.P. Kyryljuk (golova) ta in. – T. 2. – K. : Nauk. dumka, 1976. – S. 334–335. [in Ukrainian]
25. Franko I. Ukrai'ns'ko-rus'ka (malorus'ka) literatura / I. Franko // Zibrannja tvoriv u 50-ty tomah; red. kol.: Je.P. Kyryljuk (golova) ta in. – T. 41. – K. : Nauk. dumka, 1984. – S. 74–100. [in Ukrainian]

Одержано 12.08.2014 р.